

Վահան Թ. Թուրիկեան, Հայ Անետարանական Եկեղեցի 1846–1996, Հրատարակութիւն՝ Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Ընկերակցութեան եւ Հայկական Ժառանգութեան Թանձնախումբի, Տիթրոյթ, 1996, 380 էջ:

1996 թուականը Հայ Աւետարանական Եկեղեցու հիմնադրման 150–ամեակի տարեդարձն է:

Մեծ է եղել Հայ Աւետարանական Շարժման բերած նպաստը Հայ ժողովրդի հոգեւոր կեանքի, կրթական, դաստիարակչական, մշակութային, ընկերային, մարդասիրական, բարեգործական, հասարակական եւ միջ–եկեղեցական յարաբերութիւնների բնագաւառներում:

ԺԹ. դարի կէսին Հայ իրականութեան մէջ ծնունդ առնող Հայ Աւետարանական Շարժումը «Իր բազմօգուտ եւ բազմերանգ ծառայութիւններով օրհնութեան աղբիւր մը հանդիսացաւ» (էջ 3) Հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ: Այն ծնունդն է Հայ ժողովրդի ԺԹ. դարի հոգեւոր զարթոնքի:

Հայ Աւետարանականութեան 150ամեակին է նուիրուած հոգեւոր հովիւ, դաստիարակ, համալսարանի դասախօս, բազմաթիւ գրքերի եւ յօդւածների հեղինակ՝ Վեր. Դոկտ. Վահան Թ. Թուրիկեանի 1996թ. հրատարակուած Հայ Անետարանական Եկեղեցի 1846–1996թ. հատորը:

Լայն է աշխատասիրութեան բովանդակութիւնը: Այն բաղկացած է նախաբանից, չորս մասից եւ վերջաբանից: Հատորը ունի նաեւ ծանօթագրութիւնների, օգտագործուած նիւթերի, աղբիւրների եւ յատուկ անունների հարուստ ցանկեր: Գրքի վերջաւորութեան զետեղուած են հեղինակի բեղուն կենսագրութեան տուեալները:

Գիրքը բացւում է հեղինակի հակիրճ «Երկու խօսք»ով, որտեղ նշուած է թէ «Գիրքը արգասիքն է հեղինակին՝ Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ մասին տարիներու հետազօտութեանց եւ գրութիւններուն, եւ մասամբ թարգմանութիւնը անգլերէն լեզուով իր 1982ին լոյս ընծայած նոյնանուն գործին» (էջ 3):

Այս բաժնում ուշագրաւ է հեղինակի այն ընդգծումը, թէ «Տարեդարձները յետադարձ ակնարկի եւ անցեալին պատկանող իրագործումներու թուումի առիթ կ'ընծայեն, ոչ անպայման անցեալը շահագործելու ի նպաստ ներկային, այլ որպէս արժեւորումի փորձ եւ որպէս հիմ ապագայ իրագործելի նուաճումներու» (էջ 4):

Գրքի նախաբանի մէջ հեղինակը պարզում է աշխատութեան բովանդակութիւնը եւ նպատակը՝ «Այս աշխատասիրութիւնը կը նպատակադրէ ներկայացնել անձնական տեսակէտ մը եւ թելադրել հիմ մը հաւասարակշռուած գնահատումը կատարելու Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին դերին եւ ներկայ կացութեան՝ հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ» (էջ 5)։

Մենագրութեան առաջին մասում հեղինակը հանգամանօրէն քննարկում է Հայ Աւետարանականութեան ծնունդը, Հայ Աւետարանական Եկեղեցու կազմութիւնն ու Հայ Աւետարանականութեան հարուստ ժառանգութիւնը։ Որոշ վերլուծութիւններով եւ բազմաթիւ լուրջ եւ շահեկան մըտքերով է հանդէս գալիս հեղինակը այս բաժնում։ Առանց նախապաշարումի, առարկայական դիտելով Հայ Աւետարանականութեան ծագման հետ առնչուող դէպքերը, հեղինակը բացայայտում է թէ Հայ Առաքելական Եկեղեցուց Հայ Աւետարանականութեան բաժանման պատճառները «պատահական, մակերեսային եւ կամայական չէին։ Աւելին, այդ պատճառները ուղղակի արդիւնքն էին 19րդ դարու Հայկական Զարթօնքին, մէկ մասը հայ մտաւորական հոգիի պոռթկումին» (էջ 6)։ Հեղինակը նշում է գլխաւոր երեք խմբաւորումներ, որոնք առնչուած են Հայ Աւետարանական Եկեղեցու կազմաւորման եւ զարգացման հետ։ Բացայայտուած է նաեւ իւրաքանչիւր խմբաւորման դերը Հայ Աւետարանական Եկեղեցու ստեղծման գործում։

Առաջին խմբաւորման ներկայացուցիչները հակամէտ էին հոգեւոր բարեկարգում իրագործել Հայ Առաքելական Եկեղեցու մէջ։

«Անոնք կը ներկայացնէին կրօնական երեսը Հայկական աշխարհիկ Զարթօնքին, որ արտայայտութիւն գտաւ 18րդ դարու վերջերուն եւ 19րդ դարու սկիզբները» (էջ 11—13)։

Երկրորդ խումբը ներկայացնում էին Ամերիկայի բողոքական միսիոնարները։

Երրորդ խմբաւորումը, որը նոյնպէս վճռական դեր խաղաց Հայ Աւետարանական Եկեղեցու ծագման մէջ, Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանն էր։

Բարեկարգութեան կողմնակիցները հանդիպեցին Հայոց Պատրիարքարանի զօրաւոր ընդդիմութեան։ «Հայ Առաքելական Եկեղեցիին բարեկարգումը մերժելը դարձաւ պայքարին հիմնական աղբիւրը։ Բարեկարգութեան կողմնակիցները շարունակեցին պնդել իրենց պահանջներուն վրայ, ինչ որ զօրաւոր հակադարձութեան մղեց Հայոց Պատրիարքարանը» (էջ 6)։

«Պատրիարքին բանադրանքը ստիպեց զանոնք կազմակերպուելու իրր զատ կրօնական համայնք...» (էջ 6)։ Այս բաժանման արդիւնքն էր 1846թ. Հայ Աւետարանական Եկեղեցու ստեղծումը։

Գրքի առաջին մասի վերջին գլխի մէջ, որը նուիրուած է Հայ Աւետարանականութեան ժառանգութեան, Վեր. Դոկտ. Վահան Թութիկեանը ընդգծում է, որ «... Հայ Աւետ. Եկեղեցին ունեցաւ իր իրագործումներն ու ձախողութիւնները, իր նուաճումներն ու թերութիւնները» (էջ 111): Այնուհետեւ հեղինակը «յետադարձ ակնարկով», «աննախապաշար հոգիով» դիտելով Հայ Աւետարանական Եկեղեցու անցած 150ամեայ ուղին, յանգած է մի շարք կարեւոր եզրակացութիւնների: «Հայ Աւետարանական Շարժումին զօրութիւնը գերակշռեց իր թերութիւնները: Ան գոհացուց հայ ժողովուրդի սրտին մէջ սնունդ առած եւ աճած ձգտումները: Ժամանակներու պահանջին արդիւնքն էր ան: Հայ Աւետարանական Շարժումը տասնամեակներով ծառայեց հայ ժողովուրդին տարբեր կերպերով — գոհացուց անոր կարիքները, բուժեց անոր վէրքերը, թեթեւցուց անոր տառապանքները: Շարժումը ծառայեց անսակարկ, խտիր չգրաւ տարբեր հաւատամքներու միջեւ...» (էջ 112):

Փաստալից եւ հանգամանօրէն է շարադրուած մենագրութեան երկրորդ մասը, որը նուիրուած է «Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ դաւանանքն ու պաշտամունքը» նիւթին: Վերապատուելի հեղինակը իր աշխատասիրութեան այս մասի մէջ ուսումնասիրելով եւ լայնօրէն օգտագործելով հայ աւետարանական գործիչների կողմից ներկայիս եւ անցեալին գրուած համապատասխան բազմաթիւ աշխատասիրութիւնները, յօդուածները եւ քարոզները կարողացել է ցոյց տալ թէ «Անձնական դատողութեան իրաւունքը բողոքականութեան գլխաւոր սկզբունքներէն մէկն է» (էջ 154) եւ թէ «Անձնական դատողութեան իրաւունքը քաջալերեց Հայ Աւետարանականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող տարբեր աստուածաբանութիւններու արտայայտութիւնը» (էջ 7):

Հեղինակը իրաւացիօրէն շեշտում է այն իրողութիւնը որ «Թէեւ հայ աւետարանական եկեղեցիներն ու խմբակցութիւնները տարբերութիւններ ունին, սակայն գոյութիւն ունին նաեւ հասարակաց համոզումներ եւ նուիրական արժէքներ, որոնց բաժնեկից են բոլոր հայ աւետարանականները» (էջ 166):

Իր աշխատասիրութեան այս բաժնի էջերի վրայ հեղինակը նշում եւ պարզաբանում է այդ հասարակաց կարեւոր սկզբունքներից՝ «հաւատքով արդարացումը», «Բոլոր հաւատացեալների քահանայութիւնը», «Աստուածաշունչի բացարձակ բաւարարութիւնը» եւ «Հաւատացեալների ազատութիւնը»:

Ըստ հեղինակի «Այս սկզբունքները եւ արժէքները ծագում առին Բարեկարգութեան Շարժումին հետ եւ ըիւրեղացան ժամանակի թաւալումին հետ» (էջ 166):

Հատորի այս բաժնում տեղ է յատկացուած նաեւ «Կառույցի եւ նա-

խագիծի որոշ կայունութիւն» ունեցող «առանց չափազանցուած խստապահանջութեան» Հայ Աւետարանական պաշտամունքին եւ այդ պաշտամունքի հիմնական սկզբունքներին: Այստեղ հեղինակը շեշտում է այն ճշմարտութիւնը թէ «Հայ աւետարանական պաշտամունքին հիմնական սկզբունքներէն մէկը անոր աստուածաշնչական ծագումն է, խարսխուած ըլլալով անոր հարուստ ընդերքին մէջ» (էջ 184):

Քննութեան առնելով Հայ աւետարանական պաշտամունքի հետ կապուած հանգուցային մի շարք հարցեր, եւ հանգամանօրէն բնութագրելով Հայ աւետարանական պաշտամունքը, հեղինակը յանգում է հետեւեալ եզրակացութեան՝ «Հայ աւետարանական պաշտամունքը պարզ է եւ ուղղակի առ Աստուած...» (էջ 188):

Հարցերի լայն ընդգրկում ունի գրքի երրորդ մասը՝ «Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին կազմակերպչական կառոյցը» խորագրով: Աշխատալից այս բաժնում հեղինակը պատկերել է Հայ Աւետարանական Եկեղեցուն երկայ գոյավիճակը՝ խոր վերլուծման ենթարկելով եկեղեցիները եւ միութիւնները, կրթական, աւետարանչական, ընկերային բարեսիրական, մարդասիրական եւ հրատարակչական կազմակերպութիւնները, հոգեւոր գործիչները եւ աշխարհականների դերը:

Այստեղ լուսաբանոււմ է նաեւ Հայ Աւետարանական Եկեղեցու հաղորդակցութեան հարցը: Հեղինակը նշում է, թէ «Ինչպէս անցեալին, ներկայիս ալ Հայ Աւետարանական Եկեղեցիին Միութիւններն ու հաստատութիւնները կապեր հաստատած են հայ եւ օտարազգի եկեղեցական կազմակերպութիւններու հետ» (էջ 246):

Հաղորդակցութեան այս կապերը հեղինակը բաժանում է հետեւեալ երեք խմբաւորումների՝ Միջմիութենական, Ազգային Եկեղեցական եւ Միջ-Եկեղեցական հաղորդակցութիւններ:

Այստեղ ընդգծուած է այն թէ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին «հայ ազգին մէջ ծնած եւ հայ ազգին մէջ գործող հոգեւոր հաստատութիւն» լինելով կոչուած է «ոչ միայն Քրիստոսի սիրոյ, խաղաղութեան եւ փրկութեան աւետարանը շեփորել, այլ նաեւ աւանդապահ դառնալ մեր տոհմային բարքերուն եւ արժէքներուն» (էջ 253): Եւ այդ է պատճառը, որ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին ըստ հեղինակի «գործակցող եղած է միւս բոլոր հայ եկեղեցիներուն հետ՝ ի շահ մեր ազգի հաւաքական կեանքի վերելքին» (էջ 253):

Աշխատասիրութեան չորրորդ՝ վերջին մասում լուսաբանոււմ է Հայ Աւետարանական Եկեղեցու արդի իրավիճակը եւ այդ լոյսի տակ դիտոււմ է նրա ապագան: Այս բաժնում Վեր. Դոկտ. Վահան Թութիկեանը վերագնահատման եւ վերարժեւորման է ենթարկում Հայ Աւետարանական Եկեղեցու հոգեւոր կեանքը, աւետարանական ժառանգութիւնն ու արժէքնե-

րը, մշակութային եւ ազգային ժառանգութիւնը, հայ աւետարանական ինքնութիւնը, աւետարանչութիւնը եւ դեկավարութիւնը:

Այս բաժնում հեղինակի կողմից կատարուած բոլոր նկատողութիւններն ու դիտողութիւնները հիմնուած են բազմազան հարուստ աղբիւրների վրայ, որոնք նպաստել են նաեւ արծարծուող հարցերի խոր թափանցման: Հեղինակը վերարժեւորում է Հայ Աւետարանական Եկեղեցու ժամանակակից իրավիճակը: Նա գրում է թէ «Անցնող սերունդներուն նման, հայ աւետարանական ժամանակակից սերունդը իր ներդրումը ունի հայ ազգի կրօնական, ազգային, մշակութային եւ հասարակական կեանքին այլեւայլ մարզերուն մէջ» (էջ 291—292): Ընդգծուած է նաեւ այն միտքը, թէ «Անուրանալի է որ Հայ Աւետ. Եկեղեցին իր կրթական օճախներով կը ջամբէ բարձրագոյն ուսում մեր ազգի զաւակներուն, կը սատարէ մեր հայրենիքի եւ արտասահմանի ֆիզիքական, մտաւոր եւ հոգեւոր վերելքին» (էջ 9):

Այստեղ շեշտուած է նաեւ Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Ընկերակցութեան մատուցած ծառայութիւնը հայ ժողովրդին: Հեղինակը գրում է թէ «Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Ընկերակցութիւնը ժամանակակից Հայ Աւետարանականութեան գլխաւոր փառքն ու պարծանքն է: Ան բովանդակ հայութեան օրհնութեան աղբիւր մըն է բազմաթիւ մարզերու մէջ» (էջ 293):

Աշխատասիրութեան այս բաժնում հեղինակը անդրադարձել է նաեւ Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ ապագայի մարտահրաւէրներին:

Նա առանց վարանելու գրում է. «Բայց Հայ Աւետարանականութիւնը այսօր հոգեւորապէս եւ բարոյապէս ան չէ ինչ որ էր երէկ» եւ այնուհետեւ անկեղծօրէն խոստովանում՝ թէ «այսօր Հայ Աւետ. Եկեղեցին հարազատ հայեցին չի հանդիսանար Հայ Աւետ. վաղեմի փառաւոր Շարժումին»:

Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ ներկայ իրավիճակը որոշապէս զինք կը դնէ բախտորոշ մարտահրաւէրներու առջեւ, ինչպէս հոգեւոր զօրեղ եւ առողջ հաստատութիւն մը ըլլալ, Աստուծոյ Բանին քարոզութիւն ընել խիզախօրէն, խօսքով եւ կեանքով վկայել, եւ աւետարանչութեան անվկանդ ախոյեանը դառնալ» (էջ 9—10): Ուշագրաւ է նաեւ այն միտքը՝ թէ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին Մայր Եկեղեցու, Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետ ամրապնդելու է մերձեցման եւ սիրոյ կապերը եւ թէ Հայ Աւետ. Եկեղեցին կոչուած է հայ ժողովրդի բոլոր որդիներին մէջ «ամրապնդել այն հաւատքը թէ մենք որպէս հայ, ինչ եկեղեցիի եւ կազմակերպութեան ալ պատկանինք, մէկ ազգի զաւակ ենք, մեր երակներուն մէջ հոսող արիւնը հայկեան—արմենական արիւն է» (էջ 10):

Հեղինակը գտնում է, որ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին պէտք է նաեւ գործակցութեան կապեր հաստատէ «հայապահպանումի խարխալ հանդիսացող մեր մշակութային հաստատութիւններուն հետ», եւ թէ «Ամէն հայ

խղճի բեռ դարձնելու է օտարութեան մէջ հասակ նետող հայ նոր սերունդներու ազգային գծով պահպանումի հարցը որուն անհրաժեշտութիւնը այլեւս հրամայական դարձած է» (էջ 368)։ Խիստ շահեկան է մենագրութեան վերջաբանում հեղինակի արտայայտած այն միտքը, որ «Պատմական այս կարեւոր հանգրուանին, Հայ Աւետարանական Եկեղեցին ամէն ջանք թափելու է իր բոլոր եկեղեցիներուն եւ կազմակերպութիւններուն մէջ վառ պահելու հայրենիքի սէրն ու մեր մշակութային արժէքներու հպարտութիւնը»։

Հայրենիքը ամրակուռ կռուանն է հայ ժողովուրդի գոյատեւման եւ յառաջդիմութեան» (էջ 367—368)։

Վեր-Դոկտ. Վահան Թութիկեանի պատկառելի, լայնածաւալ այս գործը, կոչուած է մնալու երկար ժամանակի համար որպէս որոշադրիչ մի ուսումնասիրութիւն Հայ Աւետարանական Եկեղեցու պատմութեան վերաբերեալ եւ ծանրակշիռ մի ներդրում է հայ պատմագրութեան մէջ։

Հայ Աւետարանական Շարժումը, եւ որպէս դրա արդիւնք հանդիսացող Հայ Աւետարանական Եկեղեցին մեր ժողովրդի պատմութեան անքակտելի մասն է՝ եւ մէկու կէս հարիւրամեակի ընթացքում իր ծաւալած հոգեւոր—աւետարանական, կրթական—լուսաւորչական, դաստիարակչական, բարեգործական ու մարդասիրական գործունէութեան համար արժանի է հայ ժողովրդի բարձր գնահատութեան։

ԴՈԿՏ. Ա. Հ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ